

139 (139).
KARAPET TOZLUYAN'IN ANLATTIKLARI
(1903, ZEYTUN DOĞUMLU)

Köyümüze Küçük Zeytun derlerdi. Havası, suyu eşsiz, insanları cesur ve çalışkandı.

Biz Tozluyan ailesine mensubuz. Sülalemizde iki amcamız vardı; Türkler gelirse hazır olalım ve Türklerin önünde boyun eğmeyelim diye, babam ve amcam silah imal ederlerdi. Kadınlar gece gündüz erzak depolarlardı; zira Türkler her defasında gelip bize saldırırlar, ama, kazanan taraf hep biz olurduk. Zeytun'da demir madeni olmuştur. Ben, babamın atöylesinde taşları erittiğimizi, Zeytun Şehri'ne götürdüğümüzü, demircilerin tüfek namlusu, mermi imal ettiklerini hatırlıyorum.

Manastır Zeytun'un tam karşısındaydı. Biz Zeytunlular, durmuş seyrediyorduk. Bir de baktık ki, askerler manastırı yakmak için tenekeyle gazyağı taşıyorlar; ama, isyancılar manastırın içinden ateş ederek onları öldürdüler.

Fedayiler Aziz Astvatsatsin Manastırı'nda dövüşürken, babam onlara yardım etmeye gitti. Orda da vuruldu. O dönemde yetim kaldım. Annem, üç kız ve bir erkek kardeşim vardı.

1915'te bizi sürgüne gönderdiler. Şam çöllerine götürdüler. Yayan yolculuk ediyorduk, sürekli yürüyorduk; sonu gelmiyordu. Tifüse yakalandık. Aç ve susuzuz, pahallılık var! yiyecek yok!...

Bizler, yaklaşık onbeş Zeytunlu aile Şam yakınlarından kaçtık. Gittik, gittik, bir Çerkez Köyü'ne ulaştık. Bizi köye almadılar; bize "muhacir" (göçmen) yani göçebe diyorlardı. Biz köyün dışında, açık havada kaldık. İyi ki yaz mevsimiydi. O köyün Çerkez Beyi'nin ahırına gece vakti kudurmuş bir kurt dadanıp öküzleri yemek istemiş; öküz boynuzuyla vurmuş; kurt ise öküzün dudağını ısırması; öküz kudurup tarlalara düşmüş, gece ahırına dönmemişti. Çerkez Beyi bizim Zeytunlulardan öküzü yakalayıp kendisine götürmeleri için yardım etmelerini rica etti. Bizimkiler gidip yardım ettiler ve öküzü eve geri götürdüler.

Çerkez Beyi demiş ki : "Öküzü satıyorum; alın, götürün" demiş.

Bizimkiler ise : "Paramız yok ki, öküz alalım; biz açız" diye cevap vermişler.

Bey şöyle konuşmuş : "Götürün! Ben para istemiyorum. O vadiye götürün; kesip yeyin."

Büyük, küçük hepimiz de açtık; günlerce ot yiyorduk (o ota "kemec" derler); otu haşlayıp biraz tuzla yiyorduk. Biz sürgün sırasında eti nerde görmüştük ki? Öküzü vadide kestik; pişirdik; derisini de, giyelim diye, çarık yaptık. Eti pişirecek odun da yoktu; tezikle filan zar zor pişirebildik. Kuduracağımızı düşünüyorduk; ama, açtık, haşlayıp yedik. Pişirince zehiri çıkmıştı; kudurmadık.

İki-üç gün sonra o adam yeniden geldi; onun iki öküzü ve iki ineği daha kudurmuştu. O hayvanları da bize verdi; onları da pişirdik ve yedik. Sonra, köydeki Arapların inekleri de kudurdu. Onlar bize : “Ermeniler gelin! Bizim kudurmuş hayvanlarımızı vadiye götürüp kesin ve yeyin” dediler.

O kudurmuş ineklerin kulakları, kuyrukları dikiliyor ve hayvanlar insanın üzerine saldırıyordu. Hangi hayvan o kudurmuş hayvanın kan kokusunu alsa, kendisi de kuduruyordu ve böylece, köydeki pek çok hayvan kudurdu. Araplar onları bize veriyor, biz de hayvanları vadiye götürüp kesiyor ve yiyorduk. Araplar bize un, bulgur veriyorlardı. Ama, bizim aramızda da tifüs hastalığı baş gösterdi; damadımız Nazaret, onun kızı Nuritsa ve başkaları gibi pek çok kişi hastalanıp öldü. Sürgün, 1915’ten 1918’e kadar dört yıl sürdü. O Çerkez Bey’in köyünden gece vakti kaçtık. Grup halinde, daha ziyade Kudüs taraflarındaki çöllere gidiyorduk. Nereye gitsek, bize “muhacir” diyorlardı. Küçük, büyük, genç, yaşlı hepimiz aç, çıplak, yorgun ve hastaydık; ne yapacaksın...

Bizi sürgüne göndermelerinin ve katletmelerinin sebebi neydi? Sebebi şuydu ki, Almanya ve Türkiye 1914’te kardeş devlet olmuş, aralarında bir antlaşma imzalamıştı ve İngiltere ile Fransa’ya karşı savaş halindeydiler. Zaten bizi sürgün etmelerine sebep olan, aslında Alman’dı; o, Türk Paşalarına : “Biz Nablus’ta İngiliz ve Fransızlara karşı savaşıyoruz” dedi. Kaç ay savaştıklarını bilmiyorum; ama hiçbiri diğerini yenemedi. O zamanlar Fransız Ordusu’nda bin beş yüz Ermeni gönüllü vardı. Ona, Ermeni Lejyonu adı veriliyordu; her yerden Musadağlılar, Kesablılar, Hüseyinliler, Adanalılar, her yerden fedayiler Fransızlara yardım etmeye gitmişti; zira, Kilikya’yı Ermenilere vermeyi vaat etmişlerdi. Bizim Ermeni fedayiler Fransız generale : “Biz o Nablus* Mevzii’ni alırsınız” demişlerdi.

General sormuştu : “Nasıl alacaksınız?”

Ermeniler şöyle cevap vermişti : “Bu senin işin değil; biz Türklerden intikam alacağız; yeneceğiz.”

General ise : “Yenerseniz, size bağımsızlık veririz; size Kilikya’yı veririz” demişti.

Ermeni gönüllülerin gözünü kan bürümüşü; onlar “Hurra! Hurra!” diyerek saldırmış, mevziyi almış; yenmişlerdi...

Alman ve Türk trene binip Mısır taraflarına kaçmışlar. Araplar da Türklerden intikam almak istiyormuş; onlar da öbür taraftan Türkleri ve Almanları katletmeye başladılar. Türk ve Alman kaçarlarırken Araplar onları öyle bir vurdu ki, trenler devrildi; zira, Araplar da onlara karşı kin besliyordu; çünkü Türk ve Alman Arapların ülkesini işgal etmişlerdi. Türk ve Alman Kilikya’dan çekildi. Kilikya Fransa ve İngiltere’ye kaldı. Özgürlük geldi. O zamanlar Aram Bey hala dağlardaydı. Özgürlük 1918 yılında geldi. Dağlarımızda savaşıyan Aram Bey’in fedayileri Almanya ve Türkiye’nin yenildiğini ve Kilikya’nın kurtulduğunu duydular. Cahan Nehri’ni aşıp Suriye’ye geldiler; onlardan geriye yirmi sekiz Ermeni fedayi kalmıştı.

Fransızlar bizi özgürlüğümüze kavuşturduklarında, onların aracılığıyla Amerikalı misyonerler

de Suriye'ye gelmişlerdi. Onlar Der Zor çöllerine gidip, Arapların yanında kaçırılmış, Araplar tarafından kendi evlerine götürülmüş ne kadar Ermeni kadın, kız, çocuk varsa hepsini toplayıp Halep Şehri'ndeki yetimhanelere yerleştirdiler; Araplar birbirini ele verdi; evindeki Ermenileri vermeyen ev sahipleri hapse atıldı. Anası- babası veya akrabası hayatta olanlar gelip birbirine kavuştu.

Sürgün sırasında hepimizi iki kısma ayırmışlardı. Bizi Konya taraflarında dolaştırdılar. Sonra Halep Şehri'ne getirdiler. Çoğunu Der Zor ve Ras-ül-Ayn'a götürdüler; çoğunu da Şam ve Kudüs taraflarına, Havran çöllerine. Biz Şam tarafına düştük. Bizi katletmediler; bu yüzden de oldukça fazla sayıda Ermeni hayatta kaldı; Der Zor tarafına gidenlerin ise hepsini katlettiler.

Hala sürgündeydik; hala ülkeye geri dönmemiştik... Bir şey anlatayım; gördüğüm bir şeyi anlatayım. O zamanlar, biz Şam taraflarında annem, kız kardeşlerim ve pek çok Ermeniyle birlikte sürgündeydik. Talat, Enver, Cemal Paşalar hala vardı. Büyük Cemal Paşa'ya Şam taraflarındaki Ermenileri katletmesi için bir emir gelmiş; ona o hakkı tanımışlar. Ona mühürlü bir yazı vermişler, git Ermenileri öldür diye...

Büyük Cemal Paşa o mektubu alıp Şam'a gelmişti.

O zamanlar Şam'da büyük bir kilisemiz vardı; orda, dini önderimiz bulunurdu. Cemal Paşa dini önderlik binasına gelip, dini önderimize : "İşte Ermenileri katletmem gerektiğine dair mektup..." demiş.

Sürgün zamanında da, Arabkir taraflarından pek çok Ermeni'yi katletmek için Der Zor'a götürmüşler. O göç sırasında Arabkirli Ermeni bir ailenin çok sevimli, dünya güzeli bir kızı varmış; o kadar güzelmiş ki, gökteki güneşe : "sen doğma, ben doğacağım" diyebilirmiş. Ve Cemal Paşa o dünya güzeli Ermeni kızını görmüş; onu alıp haremine götürmüş. Cemal Paşa onu çok sevmiş. O Ermeni kızı bir gün Cemal Paşa'ya : "Paşa! Rica ediyorum, o Ermeniler masum bir millettir; bir yolunu bul; onları katlettirme. Bu da senin Ermenilere yaptığın bir iyilik olsun" demiş.

O zaman, Cemal Paşa elinde emirle Ermenileri katletmek için geldiğinde, ben Arabistan'da, Şam'ın civar köylerindeydim. Cemal Paşa : "Bu Ermenilerin isimlerini değiştirelim, ben de 'burda Ermeni kalmadı; hepsi din değiştirdi; artık katledecek Ermeni kalmadı' diye telgraf çekerim" diye düşünmüş.

Ben o zamanlar on altı yaşındaydım. Cemal Paşa Ermenilere şöyle dedi : "Siz yine Ermeni kalın; yalnızca isimlerinizi değiştirin; uydurma isimler alın; ben de 'Burda Ermeni kalmadı, artık hepsi din değiştirdi...' diye telgraf çekeceğim."

Bana Hüseyin ismini koyduklarını hatırlıyorum. Bütün Ermeniler isimlerini değiştirmişlerdi. Ermenileri kurtarmak için her birine uydurma isimler koymuşlardı. Cemal Paşa şöyle demişti : "Ben öleceğim; ama Ermeniler benim ismimi tarihe altın harflerle yazacaklar."

Öyle ki, pek çok Ermeni katliamdan o şekilde kurtuldu. Pek çok Ermeni ise, tifüsten; veya aç, susuz, hastalıklara dayanamayarak öldü...

O göçten sonra, bizim gönüllüler 1918'de Nablus yakınlarında zafer kazandıklarında, ve özgürlük geldiğinde, biz de hayatta kalan bütün muhacirlerle birlikte Halep Şehri'ne dolduk. Halep'e geldik ki, kalacak yer yok. Arapların yanından aldıkları çocukları getirip yetimhanlere yerleştirdiler. Çocuklar Arapça konuşuyorlardı. Araplar Ermeni kızlarının ve kadınlarının yüzüne mavi mürekkeple dövme yapmışlardı ; ama, bizim gençler : “Önemli değil; biz talihsiz Ermeni kızlarımızla evleniriz; Araplar götürüp onları çalıştırmışlarsa biz ne yapalım...” dediler.

Sonra, herkesin serbestçe kendi memleketine dönebileceği emri geldi. Ama, biz Zeytunlular toplanıp bir hesap yaptık; kırk beş bin kişiden yalnızca bin elli sekiz can kaldığını hesapladık. Pek çok Zeytunlu, Arabistan'ın Der Zor bölgesinde katledilmişti. Onları katledenler de Kafkasya Çerkezleri'ydi. Habur Nehri'nin kıyısında üç tane Çeçen Köyü vardı. Zamanında, Çar Nikolay o Çeçenleri sürgün etmişti. Ermenileri katledenler onlardı; Araplar değildi.

Öyle ki, 1918 tarihinde, biz Zeytunlular her köyden 2-3 kişi kalmıştık; toplam bin elli sekiz can. Toplanıp yola çıktık; Suriye'den Kilikya'ya gitmek için Kilis Şehri'nden, Ayntap'tan ve Maraş'tan geçecektik. Fransızlar Maraş'a kadar o yerlere dolmuşlardı...

Aram Bey artık dağdan inmiş; Halep'e gelmiş; biz Zeytunluları bulmuştu; o bizim Yurttaşlar Derneği'mizin başkanıydı; bizi Zeytun'a götürdü. Zeytun'a vardık; bütün evlerimizin yanmış olduğunu gördük. Türkler bizi sürgüne gönderdiklerinde, Selanik taraflarından Lazlar getirmişler, evlerimize yerleştirmişlerdi; onlar da Müslüman'dılar; “Allahüekber” diyorlardı; ilahiler söylüyorlar; dua ediyorlardı...

Zeytun Dağları'ndan kaçmış olan Aram Bey Lazların evlerimize yerleşmiş olduklarını görmüş; “gidip evlerimizi yakayım; onlar da evlerle birlikte yansınlar” diye düşünmüş. Bizim Zeytun evleri de iyi tahtadan yapılmıştı. Bütün evler yanmış kül olmuştu. Yalnızca, köyün kenarındaki on-on beş ev sağlam kalmış, yanmamıştı. İlk günlerde o evlere yerleştik; sonra yavaş yavaş harabeye dönmüş evlerimizi onarmaya başladık. Bostanlarımız vardı; orda yeniden çalışmaya, toprağı sürmeye, ekmeye başladık; hangisini söyleyeyim, hangisini anlatayım, hangisini itiraf edeyim...

O iki yıl boyunca rahat yaşadık; ticarete başladık; üzüm zamanı gelince iyi ürün aldık; kuru üzüm hazırladık; sattık; yaşadık...

O zamanlar daha Maraş muharebesi başlamamıştı. Maraş'taki en önde gelen Türk, Hasan Kadı Ermenilerin büyüğü Khırlakyan Hakob Ağa'yı yanına çağırıp şunları söylemişti : “Hakob Ağa, biz Fransızlarla savaşıyoruz; onları ülkemizden dışarı atacağız; siz bu işe karışmayın; biz size yiyeceğinizi sağlarız; siz karışmayın. Biz vatandaşız.”

Hakob Ağa ise ona şöyle cevap vermişti : “Siz Türkler Ermenilere neler yapmadınız ki? Sürgüne gönderdiniz, katlettiniz; biz bunları hala unutmadık; biz Fransa'nın yanındayız.

Elimden gelse sana ayakkabılarımı boyatacağım...”

İşte böyle büyük konuşur Hakob Ağa; Hasan Kadı'yı yaralar.

Türk Hasan Kadı da : “Hakob Ağa, ben seni arabanın arkasına bağlatıp, başını da kestirmezsem, şu bıyıklarımı traş ettiririm...” diye cevap verir.

Hasan Kadı bütün Türkleri toplar ve bir toplantı düzenler; onlara şu soruyu yöneltir : “Para mı kıymetli, namus mu?” Orda toplanmış olan Türkler : “Tabii ki, namus” diye karşılık verirler.

- Namusunuz kıymetli ise, ne kadar altınınız varsa getirin; ben Türkiye'nin içlerine gidip Fransızlara karşı savaşacak bir ordu oluşturacağım...

Hasan Kadı Fransız gâvurlarını sürmek için gidip Türkleri toplamıştı.

Yıl 1920'ydi. Biz o zaman hala Zeytun Şehri'ndeydik. Hakob Ağa Hasan Kadı'ya o tür şeyler söylemiş olduğu için, Türkler Maraş Şehri'ndeki Ermenileri katletmeye başladılar.

Çok soğuk bir kıştı. Hakob Ağa kendisine yönelik bir tehdit olduğunu hissedip, altınları bir heybeye doldurarak, atın üstüne bağlar ve kaçmak üzere ata biner. Kaçarken Türkler onu yakalarlar; onun kafasını keserler; kendisini bir arabanın arkasına bağlayıp Ankara'ya götürürler. Hasan Kadı :” Bu, bana : ‘sana ayakkabılarımı boyatacağım...’ diyen gâvur Hakob Ağa'nın kafasıdır” der.

1921 yılına gelmiştik. Türkler Fransızlara karşı savaşmak için 30000 kişilik bir orduyla Maraş'a gelmişlerdi. Üç gün boyunca, biz Zeytun'dan o top atışlarını duyuyorduk... birden top sesleri kesildi. Maraş'tan Zeytun'a 12 saatlik bir mesafe vardır; ama, hiç ses çıkmıyordu. Bizim yurttaşlık derneğinin başkanı Aram Bey Çolakyan Ermeni gönüllülere ne olduğunu öğrenmek için bir adam göndermek istiyordu; ama, kar vardı ve yollar kapalıydı. Fransızlar gece vakti kaçmışlardı. Ermeni gönüllülerden Fransızlarla birlikte gidenler soğuktan donmuşlardı. Maraşlı Mihran diye biri vardı bizle birlikte; onun parmakları soğuktan donmuştu. Geriye kalan Ermeniler de böyleydi...

1918-1921 yılları arasında Zeytun'da kaldık. 1921 ilkbaharında biz hala Zeytun'daydık. Fransızlar toynaklar ses çıkarmasın diye, atlarının nallarına keçe bağlayıp kaçmışlardı. Maraş yenildi. Fransızlar kaçtılar. Sıra bize geldi. Biz hepimiz de o zamanlar, yani Fransızlarla Türklerin savaştığı dönemde kışlaya girip orda toplanmıştık. O kışlayı bizimkiler 1895 yılında Türklerin elinden almışlardı. Orda beş yüz Türk askeri yaşıyormuş. Kemal Atatürk'ün birlikleri kışlayı bir Pazartesi günü kuşattılar. Ben de kışlanın içerisindeydim ve on yedi yaşında ya var ya yoktum. Babam çok zaman önce ölmüştü; o döneme kadar annem, üç kız kardeşim ve ağabeyimin karısı ile birlikteydik.

Kemal'in birlikleri gelip karşı dağın zirvesine namluları bize yönelmiş Alman topları yerleştirdiler. Atlı bir asker elinde beyaz bir bayrakla bir mektup getirdi; o mektupta şunlar yazılıydı : “Zeytunlular! Ya teslim olun, ya da sizi topa tutacağız; size üç saat mühlet.” O,

Kemal'in emriydi.

Zaten biz Zeytunlular 1058 kişiydik. Yurttaşlık derneği toplantı yaptı; Ermeni gençlerin teslim olamayacaklarına karar verdi; onlar kanlarının son damlasına kadar dövüleceklerdi. Maraş'tan İngiliz misyonerler geldiler ve bize : "Eğer teslim olursanız, sizi katletmeyecekler" dediler.

Bizim Zeytunlu gençler onlara : "Biz teslim olmayız; biz kanımızın son damlasına kadar dövüleceğiz dediler."

Aram Bey ise : "Kim teslim olmak istiyorsa teslim olsun" dedi.

Sanki bir gemi batıyormuşçasına, kışladaki millet paniğe kapıldı... birbirini kucaklamaya, öpmeye, ağlamaya başladı ve artık bir kargaşa oldu... Biz iki erkek kardeştik. Aram Bey'in silah deposunda çalışan ağabeyim Nışan yeni evliydi; o da diğer savaşımlarla birlikte kaldı. O bana : "Karapet, biz iki kardeşiz; gel sen teslim ol; annene, kız kardeşlerine ve benim karıma sahip çık; belki sen hayatta kalır, ailemizin devam etmesini sağlarsın. Ben Aram Bey'le birlikte savaşımların arasında olacağım." dedi.

Sadece on yedi yaşında olan ben, dövüşmeye gitmek için omuzuma bir tüfek almıştım. Ağabeyimin sözlerini işitince, tüfeğimi omuzumdan aşağı indirdim; anneme, kız kardeşlerime ve gelinime sahip çıktım. Ben annem, kız kardeşlerim ve gelinimle birlikte dağın tepesine gidip teslim oldum. Hamile olan bir kadın vardı; o, kocasına : "Ohannes, günahı senin boynuna; bana bir kurşun sık dedi." Kocasını gözlerimizin önünde kafasını bir o tarafa, bir bu tarafa çevirip, doğmamış çocuğuyla birlikte Türklerin eline geçmesin diye karısını tüfekte vurdu; sonra da gidip Aram Bey'in grubuna katıldı. Onlar üç gün boyunca kahramanlar gibi dövüştüler. Bu, eşi benzeri görülmemiş bir çarpışmaydı! Mermiler havada gidip geliyordu. Üç günde Alman topları kışlamızın duvarlarını yıktı. Fişeklerinin tükendiğini, kışlanın da gece-gündüz kuşatma altında olduğunu görünce Aram Bey : "Süğü tak! Düşmanın üzerine saldıracağız" diye emir verdi.

Gece yarısı düşmana, Türk birliğine saldırdılar. Kaç kişi orda şehit oldu! Yüz elli-iki yüz kadar insan dağa tırmanıp orda çarpışmaya başladı.

Gelelim bize. Bizi Türklerin merkezine, zabitlerin yanına götürdüler. Kimin kocası, kimin ağabeyi fedayi ise, mevzilerde çarpışıyorsa isimlerini vermeleri için, üç Zeytunlu ihtiyara muhbirlik görevi verdiler; bunları söylemezler ise kellelerini uçuracaklardı. İhtiyarlar mecburen, yakınları Aram Bey'in yanında savaşımları birer-birer ayırdılar.

O zamanlar biz, ben, annem, kız kardeşlerim ve gelinim bizi görmemeleri için birbirimize yapışmış, kirpi gibi büzülerek ağaçların, bodur ağaçların diplerine saklanmıştık. Gelip üç kız kardeşimden birini götürdüler; kocası savaşımların arasındaydı. Diğer iki kız kardeşim, gelinim ve annem kaldık; şanslıydık; birlikteydik. Kocaları, erkek kardeşleri dövüşenleri ayrı ayrı kesmeye götürdüler; nasıl olduysa, onların arasından bir-iki kadın kaçıp mağaraya girmişti; daha sonra da dövüşenlere katılmıştı; kendileri de onlarla birlikte dövüşmüşlerdi.

Sonra, çok seneler sonra, o kadınlardan biri bana o konuyu anlattı. Bizi oradan da sürüp Vardapet Köprüsü'ne götürdüler. O, Türklerle aramızdaki sınırdı; altından büyük bir nehir akardı. Bizi o köprü'nün üstüne yığdılar; köprü'nün her iki yanına da nöbetçi diktiler. Bizi suya atacıklarını düşündük. Bize de : “Kim kaçmaya kalkışırsa ateş açarız” dediler.

Ben on yedi yaşındaydım. Benim yaşımda gençler çoktu. O köprüden çıkarıp bizi yürüttüler. Yayan gidiyorduk; yorulmuştuk; pek çok kişi yere yatmış yürüyemiyordu; onlar hasta, yaşlı idiler... Geceyi açık alanda, açık havada geçirdik. O şekilde aç, susuz, yorgun, bitkin olarak günlerce yürüdük. Maraş'a vardık ve gördük ki, pek çok kişi artık aramızda değiller; yolda kırılmış, ölmüşler. Bizi yirmi gün orda tuttular; Ermeni kilisesine doldurdular. Amerikalılar gelip bize bol miktarda yiyecek verdiler. Türk askerleri süngülerle kapıda bekliyorlardı. Aramızda bir rahip ve bir papaz vardı. Onlar o kilisenin içinde ayin yapmaya başladılar. İçerisi insan doluydu; herkes hüngür hüngür ağlıyordu; göz yaşları yerleri ıslatıyordu. Orda, o kilisede yirmi gün kaldık; ne dışarı çıkılmasına izin veriyorlardı, ne de içeri girilmesine; her şey içerde yapılıyordu; kargaşa ve eşi benzeri görülmemiş bir durum hüküm sürüyordu. Annem bana : “Karapet oğlum, zaten ağabeyini dağda vurdular; kaçabilirsen kaç; belki bizi de katlederler; hiç olmazsa sen canını kurtar” dedi.

Kilisenin kapısının önündeki nöbetçi asker bir kadınla lafa tutuşmuştu. O askerin arkasında boş yer olduğunu gördüm; uzaktan koşarak geldim, uçup çitin öte tarafına geçtim ve kaçtım. Maraş'ın Ermeni mahallelerinden biri olan Kubetli Mahallesi'ne gittim; orda bir evde saklandım. Bana : “Senin gibi kaçak gençler var” dediler.

Evdekilerden birini kiliseye gönderip : “Gidin bakın, onlar ne oldular? Kim var, kim yok?” dedim.

Gidip geldiler. Bana kilisede kimsenin kalmadığını; herkesi sürüp Türkiye'nin içlerine sürgüne gönderdiklerini söylediler. Ben yakınlarımı ve özellikle de beni kaçırıp kurtarmak isteyen akıllı, öngörülü annemi bir daha göremeyeceğimi düşünerek ağladım...

Meğer, götürülen bizimkiler kadınlar-kızlar çok zor şartlarda yaşamışlar; aç, susuz, Türklere, Araplara hizmet ederek yaşamış, ya da ölmüşler. Ben bizimkilerden bir daha haber alamadım.

Maraş'ta dört ay kaldım; benim gibi on iki gençle birlikte bir yolunu bulup yaşıyorduk. Birden Türk Hükümeti'nden emir geldi : “Maraş Ermenilerinden evini-barkını, malını-mülkünü terk edenler pasaport çıkartıp Suriye'ye gidebilirler. Yollarda sizi katletmeyecekler. Arabistan'a gidebilirsiniz.” Bütün Ermeniler evlerini-barklarını, her şeyi bırakıp, gece vakti arabalarla Suriye'nin Halep Şehri'ne gitmek üzere yola çıktılar. Ben o zamanlar o on iki Ermeni gençle birlikteydim. Maraş Hükümet konağı'nı inşa eden bir Ermeni mühendis vardı; adı Taçat'tı. Gidip ona : “Taçat Efendi, biz de Suriye, Halep'e gitmek istiyoruz; ama, öksüzüz; hiç kimsemiz yok dedik.”

Taçat Efendi bize : “Gidin, birer fotoğraf çektirip, bana getirin; size de pasaport çıkartayım; Suriye gidin” dedi.

Çocuklarla birlikte gidip fotoğraflarımızı çektirdik. Taçat Efendi pasaport çıkarttı ve bize verdi.

Yola düştük. Yedi gün, yedi gece yol yürüdük; yürümekten ayaklarımız şişmişti; hepimiz aç, susuz ve yorgunduk! Sonunda Halep Şehri'ne vardık. Maraş kilisesinde kalan Ermenileri, annemi, kız kardeşlerimi, gelinimi daha sonra Türkiye'nin içlerine götürüp, pek çoğunu katletmişlerdi...

Ermeni Yardımseverlik Kuruluşu fakir Ermeniler gelip yerleşsinler diye Halep'te çadırlar kurmuştu. Gidip o çadırlara yerleştik. Bütün gençler kaçıp şehre gittiler; o çadırda yalnız ben kaldım.

Dört ay geçmişti; ama, bizimkilerden hala haber yoktu. Dağda dövüşen fedayilerden pek çoğu ölmüştü. Türkler Aram Bey'i öldürmüşlerdi. Bizim Hovsep Bıstıkyan* onlarla berabermiş; o onların çarpışmalarını iyi bilir! Savaşanlardan birkaçı Halep'e geldi. Gidip baktım ki, içlerinde damadım var, ağabeyim yok. Gittim; on gün ekmezsiz, susuz kaldım; çadırın içinde bir halı seriliydi; o günleri ağlayarak geçirdim. Bir de kalktım ki, açlıktan ölüyorum; gücüm kalmamış. Ne yapayım, ne edeyim; Amerikan ofisine gittim; dedim ki : "Ben Zeytunlu bir öksüzüm."

Beni Lübnan Amerikan Yetimhanesi'ne gönderdiler. Orda yeni bir bina inşa ediyorlardı; ben de çalışmaya başladım. Üç ay orda kaldım; sonra, 30 kişi olan biz yetişkin gençleri ayırdılar; yiyeceklerimiz ve yataklarımızla birlikte Amerikalıların bize bakması için Arap köylerine gönderdiler. Orda, Hamana'da altı ay kaldım. Bir gün, kiliseye gidip dua ettik. Baktık ki, onlar da bizim gibi Hıristiyan. Beni sevdi; onların yanında çalışmaya başladım; ipek fabrikasında işçi oldum. Çalıştım; bana günde yarım Suriye Lirası veriyorlardı... Çalıştım; yeteri kadar para kazandım; üç peşli Türk zıbınımı çıkarıp terziye gittim. Kostüm diktirdim; giydim; çalışmaya gittim.

Sonra Halep'ten mektup geldi; mektupta : "Karapet! Oğlum biz sürgünden geldik; Halep Zeytunhane'ye gel" yazılıydı. Mektubu annem yazdırmıştı. Demek ki, hayattaydılar. Muhacirler gelmişlerdi. Gidip onları buldum. Annemi ve kız kardeşlerimi bulduğumda artık yetişkin bir genç olmuştum. Ev tuttuk; onlara bakmak için, çalışmaya başladım. İtalyan otomobil garajında tamirci olarak çalışıyordum; İtalyan otomobilleri sürücüsüydim. Annem çektiği eziyetlere dayanamayıp erken öldü. Kız kardeşimi evlendirdim. 1930 yılında da ben evlendim. Ovsanna, Ağavni, Minas ve Nışan adında evlatlarımız oldu.

1946'da Halep'ten Ermenistan'a geldik. Yerevan'ın Nor Zeytun mahallesinin kurucularından oldum. Ev inşa ettik; çalıştık; yaşadık.